

Anna Kościółek

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

**PIELGRZYMKA DO ZIEMI ŚWIĘTEJ
JAKO DOŚWIADCZENIE RELIGIJNE
I TEMAT UTWORU LITERACKIEGO
(PODRÓŻ DO ŚWIĘTYCH MIEJSC W 1830 ROKU
ANDRZEJA MURAWJOWA)¹**

**Pilgrimage to the Holy Land as a Religious Experience
and Theme of a Literary Work of Art
(Andrey Muraviev's *A journey to Holy places in 1830*)**

ABSTRACT: Pilgrimages to the Holy Land have been an old tradition in the Russian culture. For believers, places related to the life and passion of Christ have been an important element of history and geography of salvation since the beginnings of Christianity in Ruthenia. The paper is an attempt to present the first pilgrimage of Andrey Muraviev (1806–1874), a religious writer, theologian, poet, playwright, church and state activist, to Palestine as a personal religious experience and its reflection in a literary work of art. The pilgrimage to the East became a breakthrough moment in Muraviev's life and resulted in the writing of *A journey to Holy places in 1830* (*Путешествие ко Святым местам в 1830 году*), which initiated the religious stage of his writings and became a great success. Although the poet did not call his journey a pilgrimage, such was indeed its nature. Visiting places important to the history of salvation, he participated in services and sacramental life of the Church.

KEYWORDS: Holy Land, Andrey Muraviev, pilgrimage, religious experience, *A journey to Holy places in 1830*

Pielgrzymka to zjawisko o charakterze uniwersalnym, zarówno w wymiarze konfesyjnym, jak i czasowym. Tego typu praktyki towarzyszyły człowiekowi na wszystkich etapach rozwoju kultur i cywilizacji, jednak szczególnego znaczenia

¹ Szkic jest rozszerzoną wersją wystąpienia wygłoszonego na V Międzynarodowym Kongresie Religioznawczym *Religie w dialogu kultur* (14–16 września 2017, Toruń).

nabrały w tzw. wielkich religiach świata: judaizmie, chrześcijaństwie i islamie. Celem peregrynacji jest dotarcie do świętego miejsca. Mogą nim być zarówno elementy środowiska geograficznego (np. święta góra, rzeka, grotta, drzewo), jak i obiekty stworzone przez człowieka (świątynia, kaplica, cmentarz). Zazwyczaj ośrodki pątnicze związane są z określoną religią, w niektórych jednak przypadkach do danego miejsca przybywają wyznawcy różnych konfesji. Przykładem jest Jerozolima, do której zdążają chrześcijanie, Żydzi i muzułmanie².

Najstynniejszym rosyjskim pielgrzymem w XIX wieku był niewątpliwie Andrzej Murawjow (1806–1874) – pisarz religijny, teolog, poeta, dramaturg, działacz kościelny i państwowy³. Jego peregrynacje można podzielić na trzy grupy: na Wschód, po sanktuariach rosyjskich, na Zachód Europy. Murawjow przez całe życie odwiedzał święte miejsca, a następnie opisywał je, by przybliżyć innym. Wynikało to z obietnicy, jaką podjął w młodości.

W roku 1823 jako młody junkier udawał się on do swojego pułku, który stacjonował w Tulczynie. Wówczas omal nie utonął w Dnieprze, chcąc dostać się do Kijowa na święto św. Teodozego Pieczerskiego. W podziękowaniu za ocalenie obiecał opisać wielki akt wprowadzenia chrześcijaństwa na Rusi⁴. Ponadto zobowiązał się, że wszystkie siły poświęci rozstawieniu Kościoła i jego świętych miejsc⁵. Obietnicę tę wypełniał niezwykle sumiennie i ona w znaczący sposób określiła jego życie. Odwiedzał rodzime i zagraniczne sanktuaria, zajął się zagadnieniami teologicznymi, historią Kościoła, zbierał dokumenty dotyczące wschodnich patriarchatów. Był kłtorem (starostą cerkiewnym) dwóch monasterów na Świętej Górze Athos, bułgarskiego i rosyjskiego, korespondował z wieloma mnichami atońskimi, uważano go za pełnomocnika patriarchów Aleksandrii, Antiochii i Jerozolimy⁶. Przez całe życie zajmował się wzajemnymi relacjami między rosyjskim a wschodnim pra-

² A. Jackowski, *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*, Kraków 2003, s. 129–131.

³ Sylwetkę pisarza i działacza religijnego przedstawiłam w artykule *Andrzej Murawjow – „pielgrzym urzeczony” na Wschodzie i Zachodzie*, [w:] *Sacrum świata wschodniego i zachodniego w kulturze Słowiańszczyzny*, „Musica Antiqua Europae Orientalis XVII, Acta Slavica”, Bydgoszcz 2014, s. 361–371. Wcześniej krótko zaprezentowałam ją Norbert Morawiec w artykule *Andrzej Murawjow i oberprokuratorowska wizja unii brzeskiej*, [w:] *Kościół greckokatolicki na Warmii i Mazurach. Wobec doświadczeń przeszłości i przemian społeczno-politycznych w Polsce*, red. M. Melnyk, Olsztyn 2006, s. 18–19.

⁴ И. Моклецова, *Художественное творчество, публицистическая и просветительская деятельность А.Н. Муравьева в контексте русской литературы и культуры XIX века*, Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва 2013, s. 188.

⁵ А. Стрижев, *Андрей Николаевич Муравьев. Биографический очерк*, [w:] А. Муравьев, *Русская Фиваида на Севере*, Москва 1999, [w:] <http://booksite.ru/fulltext/phiv/aida/1.htm#1> [05.06.2017].

⁶ И. Багратион-Мухранелли, *А.Н. Муравьев – церковный писатель*, XV Ежегодная богословская конференция 2005 года, s. 224–225, [w:] <http://pstgu.ru/download/1236686358.bagratiion.pdf> [05.05.2017].

wosławiem. Dużo pracował w archiwach, bibliotekach, monasterach Rosji, Grecji. Materiał zdobyty w wyniku badań wykorzystywał w swoich pracach historycznych, teologicznych oraz literackich⁷.

Tajemnicy Kościoła Murawjow doświadczał przede wszystkim przez miejsca, owe swoiste ślady Boga⁸. W niniejszym szkicu podjęta została próba przedstawienia pierwszej pielgrzymki do Ziemi Świętej jako doświadczenia religijnego i tematu utworu literackiego.

Termin doświadczenie religijne będzie używany na oznaczenie jednego z elementów religijności jednostki, a mianowicie całokształtu jej doznań, na który składają się wszystkie przeżywane przez nią uczucia, spostrzeżenia i podejmowane decyzje. Doświadczenie religijne to specyficzny rodzaj spotkania dwóch podmiotów: Boga i człowieka, które prowadzi go do przeżycia duchowego i doświadczenia rzeczywistości nadprzyrodzonej⁹. Jest to więc forma relacji interpersonalnej Stwórcy ze śmiertelnikiem, „głęboko egzystencjalny akt osoby, nadający specyficzny, zasadniczy kierunek życiu ludzkiemu”¹⁰. Następuje w nim integracja wszystkich sfer jednostki: intelektualnej, emocjonalnej, wolitywnej. W doświadczeniu religijnym można wyróżnić trzy etapy: porusza ono sumienie, pozwala zrozumieć posłannictwo oraz rodzi gotowość misji. Jego formy związane są z religijnością danej osoby, jej środowiskiem rodzinnym, cechami charakteru, otwartością na działanie łaski Bożej, postrzeganiem Stwórcy¹¹.

Murawjow otrzymał religijne wychowanie, był człowiekiem głęboko wierzącym, wyczulonym na piękno Liturgii. W czasie sprawowania nabożeństw zauważał każdą niesumienność, różne niedociągnięcia, sam karcił, strofował winnych albo informował o nieprawidłowościach władze kościelne. Taka postawa nie przysparzała mu sympatii wśród duchowieństwa. Obdarzono go nawet przydomkiem „Andrzej Niewołany” („Андрей Незванный”), w odróżnieniu od jego patrona, którym był św. Andrzej, pierwszy powołany przez Chrystusa apostoł (Андрей Первозванный)¹².

Utrzymywał kontakty z wieloma przedstawicielami Kościoła. Wśród nich były i osoby, które zostały potem kanonizowane. Należy wymienić metropolitów moskiewskich Filareta (Drozdowa) i Innocentego (Wieniaminowa), Antoniego (Miedwiediewa) z Ławry Troicko-Sergijewskiej, Ignacego Brianczaninowa, a także

⁷ И. Моклецова, *Художественное творчество...*, s. 205–206.

⁸ Por. H. Seweryniak, *Geografia wiary*, Warszawa 2010, s. 8.

⁹ S. Głaz, *Intensywność doświadczenia religijnego a koncepcja siebie*, Kraków 1996, s. 79–80.

¹⁰ S. Głaz, *Doświadczenie religijne*, Kraków 1998, s. 9.

¹¹ S. Głaz, *Intensywność doświadczenia...*, s. 18.

¹² С. Шереметев, «Я не духовный человек, а церковный», [w:] <http://www.krotov.info/acts/19/1830/1830mura.html> [05.06.2017].

starca Makarego z Pustelni Optyńskiej¹³, tego samego, którego odwiedzał Mikołaj Gogol. Wszystkie te relacje wpływały bez wątpienia na charakter doświadczeń religijnych Murawjowa.

Pełnię życia duchowego zdobywa się na drodze ćwiczeń ascetycznych. Poeta, choć wychowywany był w duchu religijnym, w dzieciństwie i młodości nie przywykł do wypełniania nakazów postu, dopiero w drodze do Ziemi Świętej przestrzegął go przez cały Wielki Post¹⁴. Później stopniowo wdrażał się do praktykowania innych wielodniowych postów oraz tych cotygodniowych w środy i piątki¹⁵.

Po zwycięstwie Rosji w wojnie rosyjsko-tureckiej 1828–1829, pod koniec 1829 roku, Murawjow spełnił swoje marzenie – udał się do Ziemi Świętej. Dostał pozwolenie, a nawet błogosławieństwo od głównodowodzącego armią rosyjską, feldmarszałka Iwana Dybicza, a także zgodę cara Mikołaja I. Otrzymał również wsparcie finansowe od rządu, jego pielgrzymka miała bowiem wymiar nie tylko religijny, ale i dyplomatyczny oraz misjonarski¹⁶. W Palestynie postrzegany był jako wysłannik kraju, który dopiero co pokonał muzułmańską Turcję¹⁷. Na mocy traktatu w Adrianopolu z 1829 roku przyznano Rosji prawo opieki nad ludnością prawosławną na terenie Porty¹⁸. A Ziemia Święta od 1517 do 1917 roku znajdowała się pod panowaniem Turków osmańskich.

Pielgrzymki do Palestyny to dawna tradycja w kulturze rosyjskiej. Miejsca związane z życiem i męką Chrystusa od początku przyjęcia przez Ruś chrześcijaństwa były dla wiernych ważnymi elementami historii i geografii zbawienia.

Poeta, podobnie jak inni pątnicy, rozpoczął swoją peregrynację od Konstantynopola. Stamtąd popłynął do Egiptu¹⁹, zwiedzał Aleksandrię, Kair, ruiny Memfis i Teb. Następnie z karawaną przez Pustynię Synajską udał się do Palestyny. Do Jerozolimy dotarł w piątą niedzielę Wielkiego Postu, 23 marca 1830 roku (P I, 200).

¹³ Ibidem, s. 264.

¹⁴ А. Муравьев, *Мои воспоминания*, [w:] idem, *Путешествие по святым местам русским*, Москва 2014, s. 625.

¹⁵ Ibidem, s. 628, 634.

¹⁶ Н. Хохлова, *Об А.Н. Муравьеве и его поэтическом сборнике „Таврида”*, [w:] А. Муравьев, *Таврида*, Санкт-Петербург 2007, s. 264.

¹⁷ Pojawiły się nawet plotki, że był dowódcą oddziału, który miał zająć Jerozolimę, a w ślad za nim podążało 10 tysięcy żołnierzy rosyjskich, zob.: А. Муравьев, *Путешествие ко Святым местам в 1830 году*, ч. 1, Санкт-Петербург 1848, s. 207. W dalszym tekście cytaty i odwołania do tej pracy opatrzone zostaną skrótem P, numerem części i strony.

¹⁸ P. Paszkiewicz, *Polityka imperialna Rosji i jej odzwierciedlenie w architekturze Jerozolimy*, [w:] *Jerozolima w kulturze europejskiej*, red. P. Paszkiewicz, T. Zadrozny, Warszawa 1997, s. 333; P. Paszkiewicz, *Jerozolima – miasto wiecznej niezgody. Polityka mocarstw europejskich wobec architektury i urbanistyki Jerozolimy w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2003, s. 30–31.

¹⁹ Na ten temat zob.: И. Моклецова, *Древний Египет в творческой биографии А.Н. Муравьева*, „Вестник Московского университета. Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация”, 2015, № 2, s. 88–97.

Zamieszkał w siedzibie patriarchatu, w pokoju z widokiem na Bazylikę Zmarłychwstania i Górę Oliwną. Przez trzy tygodnie odwiedzał świątynie i monasterium w Jerozolimie, ponadto był między innymi w Betanii, Jerychu, Betlejem, nad rzeką Jordan, nad Morzem Martwym.

Przed wyjazdem ze Świętego Miasta otrzymał od namiestnika patriarchy Jerozolimy krzyż z relikwią Życiodajnego Drzewa ze słowami „Odtąd bądź rycerzem Świętego Grobu” (P II, 193)²⁰. Przyjął to jako pasowanie na rycerza Grobu Pańskiego. 15 maja 1838 roku patriarcha jerozolimski Atanazy IV²¹ zatwierdził decyzję Synodu jerozolimskiego w tej sprawie. W dokumencie Murawjow nazwany został Obywatel Jerozolimy, członkiem świętego Bractwa Jerozolimskiego oraz Rycerzem czy Kawalerem Ziemi Świętej²². Jego tytuł nie miał związku z żadnym z katolickich zakonów, otrzymał go od prawosławnego patriarchy w dowód uznania jego zasług dla Kościoła jerozolimskiego.

Droga powrotna ze Świętego Miasta wiodła między innymi przez Nazaret, Górę Tabor, Tyr i Bejrut, z którego udał się do Smyrny (obecnie Izmir), stamtąd zaś do Konstantynopola. W lipcu 1830 roku wrócił do kraju.

Na przestrzeni wieków pielgrzymowano do Ziemi Świętej przede wszystkim z trzech powodów. Po pierwsze, ze względu na cześć, jaką żywiono dla najwcześniejszych pamiątek chrześcijaństwa. Po drugie, taka praktyka była formą pokuty, zważywszy na trudy z nią związane. Trzeci motyw miał już charakter świecki. Pielgrzymowano z ciekawości i zamiłowania do podróży²³. Ten aspekt szczególnie istotny stał się w dobie romantyzmu, choć często łączył się z pobudkami natury religijnej. Wyprawy do Palestyny zaspokajały dwie typowe wówczas „tęsknoty:

²⁰ Do trzeciego wydania *Podróży do Świętych miejsc w 1830 roku* Murawjow dołączył w formie aneksu informacje historyczne pt. *Zakon Rycerski Świętego Grobu (Орден Св. Гроба, P II, 275–286)* oraz *O obrzędach, za pomocą których poświęca się rycerza Świętego Grobu, kiedy ten osobiście jest obecny (O обрядах, с какими посвящают рыцаря Св. Гроба, когда он лично присутствует, P II, 287–293)*.

²¹ Murawjow w swojej *Historii świętego miasta Jerozolimy od czasów apostołskich do naszych* podaje, że od 1827 patriarchą był Atanazy (A. Муравьев, *История святого града Иерусалима от времен апостольских и до наших*, ч. 2, Санкт-Петербург 1844, s. 377.), w *Katalogu wszystkich patriarchów Jerozolimy (Каталог всех патриархов Иерусалима)*, będącym aneksem do wspomnianej pracy figuruje jako Atanazy III (A. Муравьев, *История святого града...*, ч. 2, s. 385). W polskich źródłach internetowych występuje jako Atanazy V, w rosyjskich – Atanazy V, czasami Atanazy IV. W *Katalogu biskupów i patriarchów* w pracy *Starożytne patriarchaty prawosławne* dwa razy pojawia się Atanazy IV (1452–1460) i Atanazy IV (1827–1845). Zob. M. Bendza, A. Szymaniuk, *Starożytne patriarchaty prawosławne*, Białystok 2005, s. 157.

²² Н. Лисовой, А.Н. Муравьев и его книга „Путешествие ко святым местам в 1830 году”, [w:] А.Н. Муравьев, *Путешествие ко святым местам в 1830 году*, Москва 2007, s. 17.

²³ A. Jackowski, *Święta przestrzeń...*, s. 147.

poznania z autopsji kolebki chrześcijaństwa, a jednocześnie przeniknięcia tajników Orientu”²⁴.

W przypadku Murawjowa podróż do Ziemi Świętej miała przede wszystkim wymiar duchowy. W liście do brata Mikołaja pisał, że chciał chodzić po śladach Tego, który się wcielił²⁵. Rozumiał, że „całe życie chrześcijańskie jest na-ślad-owaniem, wkładaniem swoich stóp w ślady, które Jezus Chrystus zostawił”²⁶.

Swoje wrażenia i doświadczenia zdobyte podczas tej wędrówki Murawjow zawarł w wydanej w roku 1832 *Podróży do Świętych miejsc w 1830 roku (Путешествие ко Святым местам в 1830 году)*. Odczucia i refleksje zapisywał już w trakcie peregrynacji, ale wiadomości historyczne czerpał z książek ojca dopiero po powrocie do kraju. Wtedy też zrozumiał, że konieczne są studia nad dziejami Kościoła²⁷.

Choć swojej wyprawy poeta nie określał mianem pielgrzymki, nosiła taki właśnie charakter. Zaspokajał bowiem nie tylko swoją ciekawość świata, ale dążył do spotkania z Absolutem, do odkrywania tajemnicy poszczególnych sanktuariów. Odwiedzając miejsca ważne w historii zbawienia, uczestniczył w nabożeństwach i życiu sakramentalnym Kościoła, dominantą były więc przeżycia religijne.

Przygotowując do druku swój opis pielgrzymki do Palestyny autor za pośrednictwem Katarzyny Nowosilcowej, z domu Orłowej, zwrócił się o pomoc do metropolity moskiewskiego Filareta. Jego krytyczne uwagi przyczyniły się nie tylko do ulepszenia rękopisu utworu, ale i zbliżenia między hierarchą a Murawjowem. Dostojnik stał się duchowym opiekunem pisarza, mentorem, wprowadzającym go w tajniki problematyki kościelnej, teologicznej, mającym duży wpływ na jego twórczość literacką²⁸.

W pracy nad *Podróżą do Świętych miejsc w 1830 roku*, w szczególności jeśli chodzi o historię i obyczaje Wschodu, pomocą służył Murawjowowi również cenzor i orientalista Osip Sienkowski²⁹ (prawdziwe nazwisko Józef Julian Sękowski, znany też pod pseudonimem Baron Brambeus), który w latach 1819–1821 odbył podróż po Turcji, Syrii, Egipcie i opublikował swoje szkice podróże³⁰.

²⁴ D. Kulczycka, *Obraz Ziemi Świętej w prozie polskiej doby romantyzmu*, Zielona Góra 2012, s. 23.

²⁵ Zob.: H. Хохлова, *Об А.Н. Муравьеве...*, s. 264.

²⁶ H. Seweryniak, *Geografia...*, s. 8.

²⁷ А. Муравьев, *Мои воспоминания...*, s. 622.

²⁸ Ibidem, s. 626–627. Po śmierci Filareta Murawjow nazwał go wielkim biskupem, przypominającym dawnych Ojców Kościoła, zob.: А. Муравьев, *Впечатления кончины и погребения Митрополита Московского Филарета (Дроздова)*, [w:] А. Муравьев, *Путешествие по святым...*, s. 670.

²⁹ А. Каплин, *Предисловие*, [w:] А. Муравьев, *Путешествие по святым местам русским*, Москва 2014, s. 17.

³⁰ *Отрывки из путешествия по Египту, Нубии и верхней Эфиопии (1821), Воспоминания о Нубии и Сирии*, po polsku – *Wyjątek z opisu podróży do Nubii i wyższej Etiopii (1822)*.

Podróż do Świętych miejsc w 1830 roku przyniosła autorowi ogromny sukces, sam wspominał, że pół roku po wydaniu nie było już żadnego egzemplarza w sprzedaży. Utwór wysoko ocenił Puszkina. W swojej recenzji stwierdzał, że poeta odwiedził sanktuaria jako wierzący, pokorny chrześcijanin³¹. W 1833 roku po przeczytaniu przez Mikołaja I książki Murawjowa został on sekretarzem oberprokuratora Świętego Synodu. Autora pracy zaczęto określać mianem kościelnego Mikołaja Karamzina i rosyjskiego François-René de Chateaubrianda³².

Podróż składa się z dwóch części. Pierwsza z nich poświęcona została przede wszystkim Egiptowi, z dwudziestu siedmiu rozdziałów tylko siedem dotyczy Ziemi Świętej, druga – Palestynie oraz miejscowościom odwiedzanych w drodze powrotnej. Każda z części skomponowana jest z niewielkich rozdziałów, które dotyczą najczęściej konkretnego miasta czy miejsca. Ich nazwy są jednocześnie tytułami. Opis danej przestrzeni sakralnej obejmuje jej historię, w tym związane z nią wydarzenia biblijne, w przypadku świątyń mamy informacje o architekturze, wystroju, charakterze nabożeństw. Jako motta do obu części posłużyły słowa z psalmu 135 (134): „Niech będzie błogosławiony Pan z Syjonu, który mieszka w Jeruzalem” (Ps 135 (134), 21) w wersji cerkiewnosłowiańskiej. Motto to, fragment hymnu pochwalnego, potwierdza religijną intencję peregrynacji Murawjowa oraz jego misję rozstawiania miejsc świętych.

Wykorzystując tradycje staroruskie, pisarz stworzył pierwszy w nowoczesnym piśmiennictwie rosyjskim literacki, świecki opis Ziemi Obiecanej. *Podróż do Świętych miejsc w 1830 roku* realizuje wzory literatury pielgrzymkowej określone na początku XII wieku w *Żywocie i pielgrzymowaniu Daniela, ihumena ziemi ruskiej* (*Житие и хождение игумена Даниила из русской земли*), znanym jako *Wędrownica ihumena Daniela* (*Хождение игумена Даниила*). Były to: zasada „naoczności”,

³¹ А. Пушкин, *Полное собрание сочинений в 10 томах*, t. 7, Москва 1964, s. 263. O recenzji A. Puszkina zob. Н. Хохлова, *О пушкинской рецензии на „Путешествие ко Святым местам в 1830 году” А.Н. Муравьева*, [w:] <http://lib.pushkinskiydom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=3roNuELbAQ8%3D&tabid=10358> [05.05.2017].

³² И. Багратион-Мухранелли, op. cit., s. 228. Na temat porównania opisów Ziemi Świętej Chateaubrianda i Murawjowa zob. И. Моклецова, *Художественное творчество...* s. 177–180; Н. Хохлова, *Андрей Николаевич Муравьев – литератор*, Санкт-Петербург 2001, s. 173–179. Francuski pisarz swoją podróż odbył w latach 1806–1807 i dziełem *Podróż z Paryża do Jerozolimy* (*Itinéraire de Paris à Jérusalem*, 1811) zapoczątkował zwyczaj pisania dzienników podróży do Terra Santa. W ciągu trzech lat od wydania utworu ukazało się 12 jego wydań, książkę przetłumaczono na wiele języków, na przykład angielski, niemiecki czy rosyjski. Stała się dziełem wręcz wzorcowym. Otwiera ona francuskie romantyczne piśmiennictwo wspomnieniowe z Palestyny. Samego jej autora powszechnie przyjęło się nazywać „najslawniejszym pielgrzymem w okresie romantyzmu” (D. Kulczycka, *Obraz Ziemi Świętej...*, s. 24; eadem, *W stronę Orientu. Polscy i francuscy romantycy o Bliskim Wschodzie*, Zielona Góra 2012, s. 198).

przestrzenno-topograficznego lub temporalnego przedstawiania etapów podróży, przejrzystości opisu oraz jego „uwiarygodnienia”.

Pierwsza z nich polegała na przekazywaniu tylko tych faktów, które podróżnik widział lub o których słyszał osobiście. Murawjow kierował się nią w swojej pracy. Zasada przestrzenno-topograficznego lub temporalnego przedstawiania etapów podróży pozwalała tworzyć niewielkie zamknięte tematycznie szkice podróży tworzące jedną całość. W opisie przestrzennym zabytki chrześcijańskie przedstawiano zgodnie z topografią odwiedzanej miejscowości. W typie chronologicznym relacje miały charakter codziennych zapisków³³. Murawjow połączył te dwa sposoby, przekazywał swoje wrażenia na temat oglądanych miejsc czy uroczystości w kolejności ich odwiedzania. Zasada przejrzystości przedstawienia nakazywała pisać w sposób prosty i zrozumiały. Tak czynił i Murawjow. Natomiast „uwiarygodnienie” przekazu osiągnęto poprzez wprowadzenie motywów legendarnych i epizodów biblijnych. Poeta niejednokrotnie cytował Pismo Święte, hymny czy modlitwy kościelne, przytaczał legendy (np. o odnalezieniu Krzyża Św.). Uwzględnienie wymiaru intertekstualnego *Podróży do Świętych miejsc w 1830 roku* wymagałoby jednak odrębnego opracowania.

Poetę interesowały w Palestynie trzy elementy: miejsca święte, ludzie, przyroda. W czasie swojej peregrynacji odwiedzał przestrzeń związaną zarówno ze Starym (np. groby Dawida i Salomona, dolina Gehenny), jak i Nowym Testamentem (np. miejsce narodzenia Maryi, grotta Narodzenia, pieczara, gdzie Święta Rodzina ukryła się przed Herodem, Jordan, miejsce wskrzeszenia Łazarza, Getsemani, Golgota, Góra Oliwna, Tabor, miejsce, gdzie ukamienowano Szczepana, dom św. Jana, w którym mieszkała Matka Boska, miejsce, gdzie ścięto św. Jakuba).

Odwiedzanie sakralnej przestrzeni w Jerozolimie Murawjow rozpoczął 25 marca 1830 roku, a więc w dniu, kiedy nastąpiło Wcielenie, w święto Zwiastowania. Udał się na Liturgię przy Grobie Matki Boskiej. Również na zakończenie pobytu w Świętym Mieście modlił się w tym miejscu. Wrażenia z pierwszej Liturgii były gorzkie. Żalił się, że w Rosji przywykł do głębokiej pobożności w świątyniach i był zdumiony bezładnością w czasie nabożeństwa oraz niegodnym zachowaniem tłumu (P I, 213). Ten element będzie się często powtarzał w jego relacjach.

Ważnym przeżyciem duchowym było dla pisarza przejście drogą krzyżową. Bolało go, że chrześcijanie, których tam spotkał, nie zachowywali się odpowiednio. Zarzucał im obojętność. W jego odczuciu osoby wierzące powinny przemierzać

³³ Zob.: U. Wójcicka, *Siedem wieków literatury dawnej Rusi*, Bydgoszcz 1990, s. 104–105; eadem, *Literatura staroruska z elementami historii i kultury dawnej Rusi*, Bydgoszcz 2010, s. 106; J. Grzebowska, K. Pietkiewicz, *Ihumen Daniel i jego dzieło*, [w:] *Ihumena Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymska do Ziemi Świętej*, przeł. K. Pietkiewicz, do druku przygotowali J. Grzebowska, K. Pietkiewicz, Poznań 2003, s. 46.

ten szlak męki na kolanach, posypując głowę prochem i prosząc o wybaczenie (P I, 220).

Punkt kulminacyjny każdej pielgrzymki do Świętego Miasta to nawiedzenie Grobu Pańskiego. Był on i pozostaje dla pątników centrum świata. Dotarcie do niego to dla Murawjowa osiągnięcie celu peregrynacji, przybycie do ojczyzny duszy. Ze wzruszeniem obejmował kamień, na którym spoczywało ciało cierpiącego za ludzi Bogocześniaka. W czasie pierwszej modlitwy przy Grobie najpierw pojawiły się łzy wzruszenia i wdzięczności, które zamieniły się w gorzkie, kiedy przypomniał sobie o hańbie Świętego Miasta i innych miejsc chrześcijańskich ze względu na kłótnie między różnymi wyznaniem chrześcijańskimi oraz prześladowania ze strony mahometan (P I, 224). Odmówił tam modlitwę wieczorną: „Teraz, o Władco, pozwalasz odejść słudze Twemu w pokoju, według Twojego słowa. Bo moje oczy ujrzały Twoje zbawienie, któreś przygotował wobec wszystkich narodów: światło na oświecenie pogan i chwałę ludu Twego, Izraela” (P I, 225, zob. Łk 2, 29–32). To słowa starca Symeona, wypowiedziane po tym, gdy wziął w objęcia Dzieciątka Jezus przyniesione do świątyni jerozolimskiej. W kantyku mowa o spełnieniu obietnic, zapowiedziane zostaje też posłannictwo Jezusa jako Mesjasza, zbawcy wszystkich narodów, nie tylko Izraela. W prawosławiu pieśń ta śpiewana jest pod koniec nabożeństwa *wieczerni*, podczas którego rozważana jest historia świata od jego stworzenia aż do Wcielenia. Kantyk Symeona to wyraz radości, jaka spotkała tego człowieka, a jednocześnie zamknięcie jego życia. Murawjow słowa te odniósł do swoich doświadczeń, uczczenia Grobu Pańskiego. To też swoiste zakończenie pewnego etapu jego życia, bo pielgrzymkę do Ziemi Świętej uznał za wydarzenie przełomowe.

W Wielkim Tygodniu poeta chciał dobrze przygotować się do Paschy, dlatego zamknął się w świątyni Zmartwychwstania. Wiele godzin spędzał przy Grobie Pańskim na modlitwie. Najbardziej doniosłe chwile przeżył w nocy z Wielkiego Czwartku na Piątek, kiedy słuchał fragmentów Ewangelii o męce Chrystusa. W Wielką Sobotę uczestniczył w tzw. „Cudzie Świętego Ognia”³⁴. Choć uznawał ważność ceremonii, nie akcentował jej wymiaru apologetycznego. Nie podkreślał, że cud ten stanowi potwierdzenie prawdziwości wiary prawosławnej. Skupił się na zachowaniach, jego zdaniem, naruszających pobożność.

Ze względu na obecność rodzin arabskich, które do świątyni przychodziły już w Wielki Piątek, zaopatrzone w artykuły żywnościowe, zachowywały się głośno,

³⁴ „Cud Świętego Ognia” – jeden z najstarszych i najbardziej szanowanych obrzędów liturgicznych celebrowanych w Bazylice Zmartwychwstania (Bazylice Grobu Pańskiego) przez chrześcijan obrządków wschodnich w trakcie nabożeństwa sprawowanego w prawosławną Wielką Sobotę. Pisałam na ten temat szerzej w artykule: *Andrzeja Murawjowa relacja o zejściu „Świętego Ognia”*, [w:] *Żywioły. Motyw ognia w literaturze, kulturze i sztuce*, red. K. Arciszewska, U. Patocka-Sigłowy, Gdańsk 2018, s. 207–214.

Bazylika, w jego odczuciu, stała się wielkim bazarem. Dlatego miał ściśnięte serce (P II, 103). Nie mógł pogodzić się także z przebywaniem w Kaplicy gubernatora wraz z jego haremem. Wzburzyła go również grupa klaskających i śpiewających Arabów, z których dwóch siedziało na ramionach innych. Obecność prawosławnej młodzieży arabskiej do dzisiaj jest obowiązkowym elementem, tradycją w czasie wielkanocnych uroczystości. Młodzi ludzie z bębnami siedzą na ramionach innych młodzieńców. Pisarz odnotował, że lżyli Ormian i łacinników (P II, 105), a ich krzyki „nie ma wiary, prócz wiary prawosławnej” zagłuszały nawet dźwięk dzwonu (P II, 107). Dla Murawjowa te zwyczaje były niezrozumiałe i gorszące. Już wcześniej przekonał się, że Arabowie nie potrafią wyrażać radości inaczej niż poprzez pieśni, taniec, klaskanie w dłonie i nie rozumieją, że takie zachowanie nie przystoi w świątyni (P II, 101). Pisarz miał do czynienia z innym sposobem przeżywania i okazywania stanów emocjonalnych, który odbiegał od postawy Rosjan w czasie nabożeństw. Najprawdopodobniej nie wiedział, że krzyki prawosławnych Arabów to nie bezmyślny hałas, którego celem jest zakłócenie wspaniałości i porządku uroczystości, ale stare modlitwy w języku arabskim kierowane do Chrystusa, Matki Bożej oraz św. Jerzego³⁵. Murawjow uważał, że wierni przybywali na ceremonię nie tyle po to, by uczestniczyć w świętowaniu Paschy, ale jedynie dla „Świętego Ognia”, który uważali za „rękojmię płodności” (P II, 105). Jego zdaniem szukali ognia w postaci materialnej, jakby nie zadowalało ich Boskie Światło płynące z Biblii. To, co widzialne przesłoniło im postrzeganie tego, co najważniejsze, duchowe³⁶.

Będąc na nabożeństwach Murawjow zawsze obserwował, czy nie zostały naruszone zasady pobożnego uczestniczenia w nich. Oburzały go nieporządki wynikające z muzułmańskiego panowania w Ziemi Świętej oraz konflikty między różnymi wyznaniem chrześcijańskimi. Zwracał też uwagę na postawę duchownych. Np. jego niezadowolenie wywołał obyczaj całowania przez nich dłoni i skraju odzieży gubernatora Jerozolimy (P I, 210).

W Świętym Mieście poeta spotykał się również z dostojnikami kościelnymi: z metropolitą Petry Misaelaem³⁷, namiestnikiem patriarchy Jerozolimy oraz drugim namiestnikiem Danielem, metropolitą Nazaretu. Po podboju Palestyny przez Arabów patriarchowie Jerozolimy zmuszeni byli rezydować w Konstantynopolu. W czasie pielgrzymki Murawjowa patriarchą Jerozolimy był Atanazy IV (1827–1845). Pisarz został przez niego przyjęty w czasie swojego pobytu w Stambule.

³⁵ И. Моклецова, *Художественное творчество...*, s. 168.

³⁶ Por. „Wierz mi, kobieto, że nadchodzi godzina, kiedy ani na tej górze, ani w Jerozolimie nie będziecie czcili Ojca. [...] Nadchodzi jednak godzina, owszem, już jest, kiedy to prawdziwi czciciele będą oddawać cześć Ojcu w Duchu i prawdzie” (J 4, 21.23).

³⁷ Na jego temat zob.: А.Н. Муравьев, *Записка о жизни архиепископа Петра Мисаила епитропа Пресвятого Гроба*, publikacja И. Смирновой, „Иерусалимский православный семинар”, вып. 5, Москва 2014, s. 171–188.

W Jerozolimie gościł go także gubernator miasta. Urodził się w Abchazji, w młodości został sprzedany jako niewolnik, później zrobił karierę. Gdy Murawjow dowiedział, że pochodził z miejscowości Suhum-Kale, pozdrowił go jak rodaka (P I, 209). Suhum-Kale (wcześniej Suchumi) było spadkobiercą greckiej kolonii Dioskuria, główną twierdzą Księstwa Abchaskiego. W roku 1810 wcielono je do Rosji³⁸.

Dla Murawjowa trudnym doświadczeniem było patrzenie na muzułmańskie porządki w Ziemi Świętej³⁹. Głęboko przeżywał, że klucze do świątyni Zmartwychwstania mieli niewierni. Odnotował, że otrzymywali 6 lewów za każde otwarcie Świętych Drzwi (P II, 50).

Ze względu na wydarzenia ewangeliczne, ale i poetyckie nastawienie do świata, uznanie, że jest on darem Boga dla człowieka (P II, 191) pątnika interesowała palestyńska przyroda. Zwrócił uwagę, że wielkie tajemnice miały miejsce w grotach, pieczarach. Piękno krajobrazu Murawjow dokumentował w poetyckiej manierze. Góra Oliwna zrobiła na nim wrażenie już w czasie wjazdu do miasta. W szczególności jednak podziwiał ją wieczorem, gdy ostatnie promienie słońca dogasały na jej szczycie i zabarwiały na różowo mgły nad Morzem Martwym albo kiedy księżyc, podnosząc się zza jej grzbietu przesunął się nad miastem (P I, 125–126). Pisząc o Betlejem odnotował malownicze położenie miasta na grzbiecie górskim ciągnącym się na południe od Jerozolimy. Zaznaczył, że droga do miejsca narodzin Chrystusa wiodła przez pola uprawne, a ich kolor nadawał świeżości południowym okolicom Jerozolimy (P II, 164). W jego opisie zieleń traw i drzew, niby wspaniały felonion⁴⁰, odziewała Górę Tabor (P II, 214).

W pielgrzymkowym doświadczeniu religijnym Murawjowa nastąpiła integracja wszystkich sfer jednostki: intelektualnej, emocjonalnej, wolitywnej. Praca umysłu polegała nie tylko na przygotowaniu opisu podróży. W roku 1844 opublikował *Historię Świętego Miasta Jerozolimy od czasów apostołskich do naszych* (*История Святого града Иерусалима от времен апостольских и до наших*). Pragnał,

³⁸ K. Janicki, *Abchazja. Historia i mit (do 1864)*, [w:] *Źródła nienawiści. Konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych*, red. K. Janicki, Kraków–Warszawa 2009, s. 109, 128.

³⁹ Rosyjski pielgrzym podkreślał wyjątkowość Jeruzalem, miasta świętego dla trzech religii: judaizmu, chrześcijaństwa i islamu (P II, 152). W świecie islamu Święte Miasto znane jest jako Al-Kuds asz-Szarif. W sercu Jerozolimy znajduje się Al-Haram asz-Szarif. W jego centrum wznosi się Kopuła na Skale – jedno z najważniejszych muzułmańskich sanktuariów, położone na Wzgórzu Świątynnym, czasami błędnie zwane meczetem Omara. Murawjow w swojej pracy opisywał Kopułę na Skale. Przypominał, że w czasie snu na tej właśnie skale Jakub miał zobaczyć prowadzącą do raju drabinę. Mahomet zaś z niej rozpoczął swoją wędrówkę do siódmego nieba. W sposób cudowny w jedną noc prorok przeniesiony został z Arabii do Jerozolimy, gdzie wstąpił do nieba (P II, 153–154).

⁴⁰ Felonion – szata liturgiczna kapłanów prawosławnych, odpowiednik rzymskiego ornatu. Murawjow używa rosyjskiego terminu *пиза*.

by dzieje Jerozolimy zarówno w wymiarze świeckim, jak i religijnym były znane prawosławnym⁴¹.

Miejsca święte Murawjow podziwiał z wiarą pielgrzyma i ciekawością turysty. Doświadczał głębokich poruszeń, na jego emocje działały: przestrzeń sakralna, ludzie, przyroda. Był głęboko wdzięczny Bogu za to, że udało mu się być w świętych miejscach, a jednocześnie oburzony i zasmucony porządkami mużułmańskimi w Palestynie oraz konfliktami między różnymi wyznaniem chrześcijańskimi. W Ziemi Świętej odnalazł ojczyznę duszy, swój dom, dlatego myśli, że na zawsze porzuci miejsca obecności Chrystusa napełniała go smutkiem, frasowała jego serce (P II, 187). Nie mógł przecież wiedzieć, że po dziewiętnastu latach dane mu będzie po raz drugi przybyć do Jerozolimy⁴².

Pierwsza wyprawa do Palestyny natchnęła Murawjowa do pielgrzymowania po rosyjskich sanktuariach, choć niektóre z nich odwiedzał już wcześniej. Zjeździł właściwie całą europejską część imperium. Jako pierwszy świecki pisarz podjął temat rosyjskich sanktuariów. W ten sposób realizował misję rozstawienia świętych miejsc.

Uważał, że całe dobro, jakiego doświadczył w swojej ziemskiej wędrówce, zarówno w wymiarze materialnym, jak i duchowym, brało swój początek właśnie w Świętym Mieście. Pielgrzymka stała się doświadczeniem granicznym, przełomowym w życiu Murawjowa, młodego człowieka, który był nie tylko u progu życia, ale i swojej kariery literackiej. Jego twórczość zazwyczaj dzieli się na dwa etapy: wczesny i dojrzały. Ten pierwszy (ok. 1823–1835) można nazwać poetyckim, dojrzały (od 1836 roku do śmierci) – religijnym. Od roku 1836 w pełni poświęcił się bowiem publicystyce kościelnej. Jednak ów religijny okres w jego twórczości można też datować od ukazania się *Podróży do Świętych miejsc w 1830 roku*, czyli od roku 1832.

⁴¹ А. Муравьев, *Мои воспоминания...*, s. 648.

⁴² W 1849 roku Murawjow ponownie udał się do Konstantynopola i Ziemi Świętej. Razem z nim wyruszył Piotr Wiaziemski, znany poeta i krytyk literacki. Wrażenia z drugiej podróży do Palestyny pisarz zawarł w listach, których adresatem był Filaret (Drozdow), metropolita moskiewski i kołomieński. Owe *Listy ze Wschodu w latach 1849–1850* (*Письма с Востока в 1849–1850 гг.*) składają się z dwóch części. Pierwsza z nich zawiera opisy Konstantynopola i góry Athos, druga Grecji, Syrii, Libanu, Palestyny. Zamysł autora był taki, by odwiedzić te miejsca, w których uprzednio nie mógł być ze względu na uwarunkowania wojenne, a także, by porównać wrażenia z wcześniejszego pobytu z nowymi, minęło bowiem dziewięć lat od pierwszej pielgrzymki do Ziemi Świętej.